

PERKEMBANGAN KEGIATAN PERUSAHAAN TEKSTIL DALAM KALANGAN MASYARAKAT MELAYU DI TERENGGANU, 1900-1941

Norazilawati Abd Wahab
Arba'iyah Mohd Noor

Abstract

The textiles industries in Terengganu had been showcased as important commodities that boost the development of the economic and social development of the Malay community in Terengganu. It was considered as a fixed deposit on the state's income and contribution list. The industry emerged during the reign of Sultan Mansor Shah I (1733-1794). Based on the facts above, this paper would try to attempt to investigate and discuss the viability of the textile industry in Terengganu and how far the industry had contributed to the state's economy before the World War II. In realizing the ambitions and goals in the industry, the stakeholders need to take proactive measures to fuel and galvanize the industry. With the right support and tools, more job opportunities are created to cater to the needs of the locals and to showcase the heritage right to its place of origin. And in line with the development of the textile industry, the Textile and Dyeing Factory was established by the state government (the pre-war period) to support the industry and to make it more marketable and bringing profit to all.

Pengenalan

Kemunculan tekstil sebagai bahan pakaian mula berkembang setelah benang dan proses tenunan dikenali oleh manusia. Perolehan

sesuatu gerak kerja untuk menghasilkan tekstil bukanlah satu proses mudah berlaku kerana kebanyakan idea penghasilannya banyak dipengaruhi melalui kaedah transisi atau evolusi. Daripada idea mengolah dan mencipta, akhirnya manusia berjaya memproses serta membentuk pakaian yang bersesuaian bagi kegunaan pelbagai lapisan masyarakat. Perubahan kebudayaan atau "*culture change*" yang banyak didominasi melalui kaedah jalinan hubungan perdagangan banyak mempengaruhi penghasilan tekstil pada ketika itu.

Sejajar dengan perkembangan kegiatan perusahaan tekstil, ternyata gerak kerja tangan yang dijalankan oleh masyarakat Melayu banyak berpunca daripada idea dan seni yang terhasil sejak zaman berzaman dan mula berubah mengikut keperluan semasa. Melalui legasi yang berjaya diperkukuhkan ini akhirnya menyaksikan peralihan bentuk aktiviti-aktiviti ekonomi dalam kalangan masyarakat Melayu. Peningkatan keperluan yang semakin dominan terhadap tekstil mula membawa arus perkembangannya mengikut idea, adat resam dan juga imaginasi sesuatu bangsa pada ketika itu. Walaupun berlaku naik turunnya terhadap keuntungan yang dibawa oleh hasil-hasil perusahaan tekstil, namun tekstil tetap digunapakai oleh golongan pemerintah sebagai salah satu cabang pengukuhan kedudukan kewangan negeri.

Sejarah Awal Kegiatan Perusahaan Tekstil Sebelum Abad Ke-20

Proses asimilasi budaya luar yang berlaku terhadap pelbagai kaum di Tanah Melayu banyak mencetuskan pemikiran baharu dalam inovasi produk kraf sehingga mendapat permintaan tinggi dalam pasaran komersial seperti batik, songket, sutera dan sebagainya. Disebabkan oleh fungsinya yang pelbagai, secara langsung membuka pasaran baharu kepada kebanyakan pengusaha kraf tempatan. Kedudukan dan kandungannya yang serba lengkap membolehkan penghasilan tekstil berkembang daripada sebuah fungsi yang kecil kepada sebuah fungsi yang lebih besar perannya. Sejarah ketamadunan Melayu yang panjang turut meninggalkan pusaka kebudayaan yang sangat tinggi dari segi nilai dan mutunya. Dunia menyaksikan suatu kronologi peradaban yang bermula dari prasejarah, menempuh zaman Srivijaya, Kerajaan Majapahit, Champa sehingga mencapai era kegemilangannya pada zaman Kerajaan Melayu Melaka pada abad ke-15 Masihi. Di Asia, seni tekstil berkembang dengan pesat setelah perhubungan dagang dengan negara luar mula terjalin secara sepenuhnya.¹

Dalam konteks sejarah kegiatan perusahaan tekstil di Tanah Melayu, perkembangannya pada peringkat awal banyak berpunca daripada pengaruh Islam sekitar abad ke-14. Pada ketika itu, pedagang-pedagang Islam mula menjadikan tekstil sebagai barangan pertukaran yang utama.² Oleh kerana wilayah budaya Melayu merupakan satu lingkaran budaya yang agak besar, tidak mustahil sekitar abad ke-18

dan ke-19 Terengganu banyak menerima pengaruh dari India dan China dalam aktiviti perusahaan tekstil:

Eighteenth and nineteenth century Chinese account attest to Terengganu's prominence as a trading centre, principally for papper. In exchange, Chinese merchants brought tea, porcelain-ware and silk. In 1764, the Chinese Governor General of Kwantung-Kwangsi requested the court to permit Chinese merchants to export raw silk and Fuchou raw silk from second generation silk worms, among others places to Terengganu. Silk fabrics produced from Chinese silk were luxury items produced for the ruling elites, especially of coastal kingdoms. The strategic maritime location of Kuala Terengganu with the presence of a viable luxury market certainly played an important part in establishing the weaving industry which took root in the late eighteenth and early nineteenth century.³

Rangkaian hubungan perdagangan tekstil antara China dan Terengganu turut tercatat oleh sebuah rekod Cina sekitar 1225.⁴ Menurut Chau Ju-Kua, selain mempunyai hubungan perdagangan antara China, Terengganu turut mempunyai hubungan perdagangan yang erat dengan negara Arab. Pengenalan budaya tekstil di Terengganu berjaya menarik kunjungan pedagang Arab untuk memperoleh barangan tekstil kerana pembuatannya yang halus dan berkualiti. Sebagai salah satu langkah ke arah mengukuhkan hubungan perdagangan yang terjalin, Terengganu mula menjalankan kaedah yang lebih sistematik apabila emas, perak, tembaga, sutera, kain sarong dan kain tenunan dieksport ke negara Arab. Bahkan, jenis-jenis tekstil yang terhasil turut diperniagakan dalam kawasan Terengganu sendiri sebagai salah satu pelengkap ekonomi masyarakat pada ketika itu.⁵

Hubungan perdagangan tekstil antara Terengganu dan China sememangnya cukup jelas berlaku sebelum abad ke-20. Pada ketika itu, hubungan yang terjalin mampu diistilahkan sebagai pengubah corak hidup dan pendapatan dalam kehidupan masyarakat Melayu.⁶ Ini kerana, melalui kegiatan perdaganganlah mereka mampu membina bentuk ekonomi yang tersendiri. Dari satu segi, jelas memperlihatkan bahawa telah wujud satu bentuk rangkaian hubungan perdagangan tekstil antara Cina dan Terengganu seawal abad ke-13.⁷ Reputasi inilah akhirnya mewujudkan kebangkitan sehingga pusat kegiatan perusahaan di Kuala Terengganu dijadikan sebagai contoh pusat yang menjual barangan murah terbaik di Nusantara.⁸

Berdasarkan kepada catatan yang dilakarkan oleh Ptolemy mengenai penghasilan tekstil di Terengganu, ternyata catatan tersebut mempunyai persamaan dengan istilah *Golden Chersonese* yang wujud sejak abad pertama lagi. Menurut Ptolemy, terdapat dua tempat yang dikenali sebagai 'Kole' dan 'Primula' yang terletak di timur

Semenanjung Emas atau *Golden Chersonese*.⁹ Setelah diselidiki, tempat tersebut adalah terletak di Terengganu yang pada ketika itu amat giat dalam aktiviti perdagangan termasuk perdagangan tekstil. Suasana yang digambarkan oleh Ptolemy amat nyata sekiranya Terengganu merupakan sebuah tempat yang mampu melakarkan sejarah kegiatan perusahaan tekstil kerana istilah *Golden Chersonese* itu sendiri cukup terkenal di mata pengkaji pada ketika itu.

Keindahan tekstil Melayu dan kehebatan pembuatannya tidak pernah berkurangan malah dilihat semakin berkembang dari semasa ke semasa. Pembaharuan ekonomi tekstil yang mula menyerap masuk ke Terengganu seawal abad ke-13 secara langsung membuka minda seorang pemerintah elit seperti Sultan Zainal Abidin I (1725-1733) untuk memperkenalkan dan menggalakkan perusahaan tekstil kepada masyarakat tempatan pada ketika itu. Menyedari kepentingan tekstil mampu membentuk identiti budaya yang tersendiri, baginda mula menggalakkan masyarakat tempatan untuk bergiat dalam kegiatan perusahaan tekstil terutamanya dalam penghasilan kain songket.¹⁰

Selain galakan daripada Sultan Zainal Abidin I, kegiatan perusahaan tekstil turut mendapat galakan daripada pemerintah yang seterusnya iaitu Sultan Mansor Shah I (1733-1794).¹¹ Sekiranya pada zaman pemerintahan Sultan Zainal Abidin I perkembangannya masih berada di paras yang sederhana, namun berbeza pula ketika pemerintahan Sultan Mansor Shah I. Ternyata produk tekstil yang dibawa dari India ke Terengganu mendapat pengaruh yang kuat terhadap baginda untuk mula memperkenalkan tekstil kepada masyarakat tempatan pada ketika itu.¹² Usaha tersebut agak mudah diketengahkan kerana pada ketika itu, masyarakat Melayu telah pun mempunyai asas awal pembuatan songket walaupun masih berada di peringkat kecil-kecilan. Peranan yang dimainkan oleh seseorang pengusaha adalah antara faktor-faktor penting dalam proses membangun dan memajukan masyarakat. Oleh itu, tidak mustahil melalui pengeluaran produk yang telah diusahakan, perusahaan songket mula terkenal di beberapa kawasan seperti Kampung Kuala Ibai, Kampung Losong, Kampung Pulau Rusa dan sebagainya.

Perkembangan kegiatan perusahaan tekstil di Terengganu turut berlaku menjelang abad ke-19. Berdasarkan catatan Hugh Clifford pada akhir abad ke-19 dalam bukunya "*In Court and Kampong*", ternyata perkembangannya benar-benar membawa satu proses anjakan ekonomi apabila lahirnya sejumlah 600 orang penenun eksklusif wanita pada ketika itu.¹³ Dari satu segi, hebatnya penenun-penenun wanita dari kaca mata masyarakat bukanlah terletak kepada peralatan tenunan canggih dan teknologi tinggi yang digunakan, namun kehebatannya adalah

terletak kepada idea yang kreatif dan inovatif dalam menghasilkan corak-corak tenunan yang eksklusif pada ketika itu.¹⁴

Sejajar dengan perkembangan yang berlaku, ternyata sudut pandangan sebegitu turut diperakui oleh Abdullah Munshi mengenai kehebatan penenun wanita Melayu. Kualiti pembangunan dan kesejahteraan sosial yang dibawa oleh golongan wanita mahir tidak sekadar menjadi teras kepada perkembangan ekonomi namun turut memberikan tambah nilai yang tinggi kepada golongan istana. Ini kerana, karya-karya berbentuk kraf yang dihasilkan bukan sekadar untuk kegunaan golongan diraja, malah turut dijadikan sebagai hadiah dalam menjalinkan hubungan persahabatan antara kerajaan-kerajaan luar.¹⁵ Apabila seseorang bangsawan Melayu ingin memperoleh sepersalinan pakaian songket yang berkualiti penghasilannya, pasti tempahannya itu akan ditunjukkan kepada Terengganu kerana di situlah bermastautinnya penenun-penenun handalan sejak beratus-ratus tahun yang lalu.¹⁶

Perkembangan Kegiatan Perusahaan Tekstil Pada Abad Ke-20

Istilah kekurangan mata pencarian dalam kalangan masyarakat Melayu merupakan satu fenomena yang biasa berlaku. Kadar keuntungan dan pendapatan yang agak rendah diperolehi daripada aktiviti pertanian dan juga perikanan memaksa mereka untuk mencari inisiatif lain untuk memperoleh pendapatan yang lebih kukuh bagi mengubah struktur kehidupan yang telahpun sedia ada. Faktor-faktor 'penolak' dan 'penarik' inilah kadang kala bertindak serentak dalam mempengaruhi mengapa masyarakat Melayu mengambil keputusan untuk mencari pendapatan yang lebih kukuh untuk mengubah kehidupan mereka.¹⁷

Kadar keuntungan yang diperolehi sebanyak sepuluh peratus daripada gerak kerja yang memakan masa selama lapan jam sehari, sudah cukup memberikan ruang yang lebih besar kepada pengusaha Melayu untuk menjana pendapatan yang lebih kukuh.¹⁸ Oleh itu, tidak mustahil menjelang 1912, jumlah golongan artisan berjaya mencecah sehingga 71,719 orang dan daripada jumlah tersebut, seramai 13,937 orang adalah terdiri daripada golongan wanita Melayu.¹⁹

Sejajar dengan pertambahan jumlah pengusaha, peningkatan jumlah eksport mula berlaku. Pada 1913, jumlah eksport tekstil ke Siam berjaya mencecah 40,000 kati dengan kadar keuntungan sebanyak \$11,942.²⁰ Walaupun dengan hanya menggunakan alat tenunan tradisional, namun pengusaha-pengusaha Melayu masih mampu menyiapkan produk-produk tempahan dalam kuantiti yang besar pada ketika itu.²¹ Nilai-nilai keistimewaan inilah membawa kemampuan kepada pengusaha-pengusaha tempatan untuk bersaing dengan bangsa-

bangsa asing dalam bidang kraftangan.²² Sehingga 1919, komoditi tekstil masih menjadi antara komoditi terpenting sehingga nilai eksport berjaya mencecah \$249,074.²³

Melihat kepada perkembangannya yang semakin memberangsangkan, tekstil mula dieksport ke Cochin China dan Singapura.²⁴ Untuk memenuhi keperluan dan kehendak yang lebih optimum dalam bidang pengeluaran, penghasilan tekstil tidak hanya terhad dijalankan di rumah malah turut dijalankan di perkarangan istana diraja. J. L. Humpreys yang pernah melawat persekitaran Istana Kolam Terengganu sekitar 1919, begitu kagum dengan aktiviti bertenun oleh 20 orang wanita Melayu.²⁵ Ternyata peluang yang diberikan kepada golongan wanita mampu memberikan ruang kepada mereka untuk menonjolkan bakat yang telahpun sedia ada dalam bidang kraftangan pada ketika itu.

Proses perkembangan tekstil tidak terhad kepada penghasilan tenunan songket semata-mata malah turut melibatkan penghasilan kain-kain yang dibuat daripada benang sutera dan kain kapas. Pada 1921, terdapat sekurang-kurangnya 7,341 orang Melayu yang menjadikan penghasilan kain sutera dan kapas sebagai salah satu cabang ekonomi pada ketika itu. Sekiranya dibandingkan dengan jumlah penglibatan masyarakat Melayu di Kelantan terhadap penghasilan sutera dan kain kapas, ternyata jumlahnya agak sedikit berbanding masyarakat Melayu di Terengganu iaitu hanya sebanyak 2,853 orang.²⁶ Dengan kadar perkembangan yang berlaku, tekstil mula menerima pengiktirafan *Malaya Borneo Exhibition (M.B.E)*.²⁷ Walaupun Terengganu merupakan negeri yang agak lambat diitiraf sehingga ke peringkat M.B.E, namun dengan peranan penting yang dimainkan oleh badan tersebut, ternyata nilai estetika yang terdapat pada setiap produk perusahaan yang dihasilkan, menerima sambutan daripada masyarakat tempatan. Malah, Terengganu juga menerima banyak pingat dan sijil apabila menyertai pameran-pameran yang dianjurkan oleh M.B.E.²⁸

Kepesatan pembangunan tekstil dianggap oleh pihak kerajaan sebagai nadi penting dalam melonjakkan ekonomi Negeri Terengganu. Selain peluang pekerjaan dan pertumbuhan ekonomi, Terengganu juga mengasaskan pembangunan pesat dalam pembinaan prasarana. Oleh itu, sebagai langkah menjaga kesejahteraan rakyat, langkah pengawalan kesihatan mula dilakukan oleh Lembaga Kesihatan Terengganu terhadap golongan peniaga tekstil yang banyak menjalankan aktiviti perniagaan mereka di Pasar Kedai Payang. Tumpuan awal diberikan dengan pemasangan lampu jalan dan memelihara kawasan Bandar terutamanya kawasan yang melibatkan pasar penjualan sayur dan produk-produk perusahaan termasuk produk-produk tembaga. Kaedah kawalan kebersihan di kawasan bandar adalah penting untuk

memastikan kesihatan golongan peniaga terutamanya golongan wanita lebih terjamin. Ini kerana, kebanyakan mereka menjaja dan menjalankan perniagaan di tepi-tepi jalan dan terdedah dengan debu dan habuk.²⁹ Langkah pengawalan kesihatan yang diambil oleh Lembaga Kesihatan Terengganu terhadap pengusaha dan peniaga tempatan yang menjalankan kegiatan perniagaan secara langsung mampu meningkatkan pengeluaran tekstil pada ketika itu.

Kekuatan yang terletak pada industri tekstil pada abad ke-20 tidak terganggu dengan cabaran krisis ekonomi sekitar 1929 sehingga 1933.³⁰ Persekitaran budaya masyarakat yang sentiasa berada dalam lingkungan kegiatan perusahaan tekstil secara langsung membuka ruang kepada masyarakat tempatan untuk mendapatkan punca pendapatan lain ketika krisis ekonomi berlaku. Aktiviti seni tekstil yang dijalankan oleh sekurang-kurangnya 1,000 buah rumah dengan berbekalkan setiap satu alatan tenunan, secara langsung mampu menampung ruang-ruang pasaran yang sedia ada ketika krisis ekonomi.³¹ Malah, hasil-hasil tekstil inilah yang kemudiannya dijadikan sebagai salah satu pendekatan bagi menampung keperluan untuk membeli barangan makanan harian. Contohnya, keperluan beras yang merupakan makanan ruji utama kepada masyarakat tempatan turut dijual dengan harga yang agak tinggi iaitu \$3.20 sepikul.³²

Dalam menghasilkan sesuatu karya seni, sifat dalaman seperti pemilihan warna amat dititik beratkan pada ketika itu. Apabila aspek keuntungan mula diletakkan sebagai kerangka utama untuk mencapai taraf ekonomi yang tinggi, timbul pula kaedah lain dalam pembuatan tekstil. Kaedah pewarnaan secara tradisional mula digantikan dengan kaedah pewarnaan kimia bagi memastikan pengeluaran tekstil mampu dihasilkan dalam kuantiti yang banyak. Pada 1926, kegiatan perusahaan tekstil dengan menggunakan warna tradisional mula mengalami kemerosotan. Lambakan bahan pewarna kimia yang semakin meningkat di pasaran mula diguna pakai oleh golongan pengusaha untuk menghasilkan tekstil. Tambahan pula, pihak kerajaan amat menggalakkan penggunaan bahan kimia kepada pengusaha tempatan kerana kaedahnya jemurannya lebih mudah dan tidak melunturkan warna apabila dijemur di tengah panas. Dari satu segi, walaupun kaedah penggunaan warna kimia lebih cepat proses pengeluarannya terutamanya kain sarong, namun terselit juga keistimewaan kaedah secara tradisional. Penggunaan dan penghasilan warna dengan menggunakan tumbuhan-tumbuhan hutan tetap mengekalkan ciri-ciri keasliannya pada ketika itu.³³

Kaedah pembuatan tekstil di Kelantan masih menggunakan bahan pewarna secara tradisional pada ketika itu. Walaupun cara penghasilannya agak rumit, namun permintaan pasaran tekstil di

Kelantan masih mencapai keuntungan yang tinggi kerana di situlah terletak keaslian dari segi pembuatannya.³⁴ Oleh itu, tidak mustahil sekiranya harga kain sarong yang menggunakan bahan pewarna tradisional adalah lebih mahal daripada harga kain sarong yang menggunakan bahan pewarna kimia. Bagi pandangan W.W. Skeat sekitar 1902 dalam *Silk and Cotton Dyeing by Malay*, ternyata beliau turut terpegun dengan kaedah pewarnaan secara tradisional yang dijalankan oleh masyarakat Melayu. Warna-warna yang terhasil dengan menggunakan tumbuh-tumbuhan semula jadi seperti asam gelugor (merah), kunyit (kuning), kedrang (hijau), terung (biru gelap), jelas memperlihatkan bahawa pengusaha Melayu sememangnya mempunyai daya inovasi teknikal³⁵ yang tinggi pada ketika itu.³⁶

Pertumbuhan produktiviti menjadi penentu kepada peningkatan tahap kualiti sesuatu produk yang dihasilkan. Dari perspektif tersebut, penglibatan golongan wanita dalam kegiatan perusahaan tekstil turut dijadikan sebagai hala tuju penting ke arah meningkatkan pengeluaran tekstil di Terengganu. Produktiviti yang terhasil dapat dilihat dengan penyertaan golongan wanita di Pameran Kraftangan yang ke-14 di Kuala Lumpur pada 1937. Menerusi keperluan semasa yang beroperasi secara menyeluruh, ternyata penyertaan golongan wanita dalam pameran yang diadakan mampu menyediakan bekalan dalam pasaran tempatan. Che Mek binti Ishak yang merupakan salah seorang pengusaha sarong sutera yang berasal dari Kampung Tanjong, Kuala Terengganu boleh dianggap sebagai seorang usahawan kerana mampu mencari alternatif yang lebih produktif untuk mendapatkan keuntungan.

Sesuatu yang menarik untuk diperhatikan sepanjang pameran berlangsung, beliau berjaya memperoleh keuntungan jualan kain sarong sehingga mencecah \$600. Usaha untuk menggalakkan penglibatan lebih ramai golongan wanita Melayu dalam "*cottage industry*" turut menarik perhatian Ketua Wanita Melayu Selangor iaitu Che' Kontek Kamariah untuk ke pameran yang dianjurkan. Selain membeli kain sarong untuk kegunaan sendiri, beliau turut menggalakkan rakan yang lain agar membeli produk-produk tempatan. Konsep mempelbagaikan peluang perniagaan ketika pameran yang dianjurkan ternyata membuka ruang kepada pengusaha-pengusaha wanita untuk bertapak kukuh dalam kegiatan perusahaan tekstil pada ketika itu.³⁷ Selain Che Mek binti Ishak, terdapat juga pengusaha wanita "bertenun kain kelas satu" dan "bertenun kain songket kelas satu" yang turut menyertai pameran yang dianjurkan iaitu Cik Kelsom binti A. Rahman dan Cik Munah A. Rahman.³⁸

Selain pameran di Kuala Lumpur, produk perusahaan Terengganu turut dipamerkan di Pameran Empayar Glasgow di London.³⁹ Sebagai persediaan ke London, pihak kerajaan mula menyalurkan peruntukkan

sebanyak 10,000 kepada Ahli Jawatankuasa pameran yang merangkumi segala kos perbelanjaan termasuk kos tambang kapal ke London.⁴⁰ Malah, pada 1938 dan 1939, Kerajaan Terengganu sekali lagi menyalurkan modal sebanyak \$2,500 dan \$4,500 sebagai persiapan pameran yang akan diadakan.⁴¹ Hasil daripada tindakan kerajaan dengan mengiktiraf produk perusahaan ke peringkat antarabangsa secara langsung membuktikan bahawa pengusaha-pengusaha kraf sememangnya mempunyai tahap pencapaian komersial.⁴² Nilai tinggi yang terdapat pada kain songket benang emas ternyata menarik perhatian pihak kerajaan untuk mempamerkannya sehingga ke London.⁴³

Pada abad ke-20, Cik Nik binti Ismail merupakan antara pengusaha songket benang emas dan Kain Tengkolok yang terkemuka di Terengganu pada ketika itu. Tidak sekadar itu, pada 1928 beliau juga berjaya memenangi hadiah pingat perak dalam pameran yang dianjurkan oleh MAHA sebagai pengiktirafan kepada beliau sebagai pengusaha tekstil songket benang emas terbaik. Selain pengusaha wanita, terdapat juga pengusaha lelaki yang berjaya dalam kegiatan perusahaan tekstil. Menurut laporan MAHA 1928, Che Awang bin Omar merupakan antara pengusaha lelaki yang mampu menghasilkan tekstil Kain Telepok terkemuka di Terengganu pada ketika itu.⁴⁴

Selain songket benang emas, "kain sarong biru" juga merupakan antara tekstil yang masyur dihasilkan oleh masyarakat Melayu di Terengganu. Disebabkan oleh kualiti yang tinggi terdapat pada penghasilan kain sarong biru, berjaya menarik minat kerajaan Negeri-Negeri Melayu Bersekutu (NNMB) untuk menggunakan produk budaya itu sebagai uniform kepada polis bagi NNMB (ibu pejabat sahaja). Malah, kain tersebut juga dibekalkan kepada polis NNMB setiap tahun. Selain digunakan oleh pihak polis, kain sarong biru turut dipakai oleh mufti setiap hari minggu ketika perarakan ke masjid.⁴⁵

Ternyata pameran-pameran anjuran pihak kerajaan banyak membantu pengusaha tempatan yang 90 peratus terdiri daripada masyarakat Melayu dalam merealisasikan impian mereka untuk memastikan produk-produk yang dihasilkan diterima oleh masyarakat luar.⁴⁶ Pengusaha kraf dahulu bukan sekadar berupaya mereka cipta dan mengayam produk kraf, tetapi turut memikirkan persekitaran budaya, memikirkan masyarakat, falsafah hidup serta flora dan fauna yang boleh digarap dalam hasil karya kraf mereka.⁴⁷

Peranan Pendidikan dalam Memajukan Kegiatan Perusahaan Tekstil

Menyedari bahawa pelaburan dalam bidang pendidikan merupakan prasyarat yang signifikan bagi mewujudkan sebuah negeri yang

maju dan kehidupan rakyat yang sejahtera, Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah dan Tengku Ampuan Mariam⁴⁸ mula merancang untuk menyalurkan bantuan kewangan kepada sekolah-sekolah perempuan sekitar 1930. Oleh kerana minat mendalam terhadap bidang kraf, langkah awal mula dilaksanakan oleh Tengku Ampuan Mariam dengan menubuhkan sebuah sekolah khas kepada golongan wanita iaitu Sekolah Tengku Ampuan Mariam.⁴⁹

Bermula dari transformasi yang berlaku, matapelajaran khas mula diperkenalkan di sekolah tersebut bagi menjamin satu bentuk pengukuhan warisan tenunan Melayu yang dimiliki oleh Terengganu tanpa dikongsi oleh rumpun serantau. Pentingnya ekonomi perusahaan anyaman dan tenunan dipercayai mampu membawa kesan positif dan membuah sesuatu yang bermanfaat kepada golongan wanita sekiranya dimajukan. Perubahan guna tenaga lelaki kepada wanita merupakan antara satu proses penting yang mampu membantu tahap perkembangan ekonomi dalam kalangan masyarakat Melayu di Tanah Melayu.

Berpegang dengan visi untuk memastikan ekonomi perusahaan mampu dimajukan di sekolah tersebut, guru-guru yang terlatih dalam bidang anyaman dan tenunan mula dilantik. Dalam usaha mempelbagaikan ekonomi, yakni mentransformasikan ekonomi kepada ekonomi berbentuk perusahaan, jelas memperlihatkan bahawa dasar kerajaan dalam menubuhkan Sekolah Tengku Ampuan Mariam merupakan satu elemen yang sangat penting. Sebagai landasan sokongan, sebanyak \$4,500 telah diperuntukkan oleh pihak Kerajaan Negeri Terengganu setiap tahun untuk memastikan segala perancangan kerajaan mampu direalisasikan. Che Abdul bin Alias berjaya terpilih untuk mengajar seni tekak batik di sekolah tersebut.⁵⁰ Oleh itu, tidak mustahil pada 1931 Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah dan Tengku Ampuan Mariam merancang untuk memperluaskan sebuah bangunan khas kepada 100 orang wanita untuk kemudahan mereka memperoleh pendidikan. Pada 1934, bangunan tersebut siap dibina oleh pihak Kerajaan Negeri Terengganu untuk kegunaan pelajar-pelajar yang terpilih.⁵¹

Galakan terhadap bidang pendidikan tidak terhenti kepada golongan wanita semata-mata namun turut memfokuskan aspek pendidikan kepada golongan lelaki. Seajar dengan pandangan yang diutarakan oleh Gullick mengenai kesedaran pendidikan yang dialami oleh masyarakat Melayu, ternyata tindakan yang diambil oleh pihak kerajaan dengan menghantar Abdullah bin Musa sekitar 1938 untuk menyertai kursus pekerjaan tangan di Sultan Idris Training College, Tanjung Malim merupakan antara dasar terbaik dijalankan. Sebagai seorang "*post-graduate Handicrafts Student*", beliau berjaya menamatkan

pengajian di Sultan Idris Training College Tanjung Malim dengan jayanya dalam bidang penenunan dan pertukangan. Minat beliau yang agak mendalam terhadap bidang penenunan tekstil dan membatik kain Jawa secara langsung merealisasikan matlamat kerajaan untuk memperoleh tenaga kerja mahir dalam kegiatan perusahaan tekstil. Setelah tamat pengajian pada 12 September 1941, beliau dilantik sebagai penolong guru⁵² di Sekolah Melayu Ladang bermula 2 November 1941 dan ditetapkan untuk mengajar mata pelajaran pertukangan tangan kepada pelajar-pelajar lelaki.⁵³

Di Sultan Idris Training College, Tanjung Malim pelajar yang berjaya menjalankan kursus membatik selama 2½ tahun akan diberikan sijil pangkat pertama.⁵⁴ Latihan-latihan yang diberikan untuk mencetak batik, *cotton*, merekabentuk corak sutera dan sebagainya secara langsung memberikan kelebihan kepada pelajar untuk meneruskan pengajian tanpa perlu mengeluarkan sebarang kos. Selaras dengan pengurusan matapelajaran yang diperkenalkan, pelajar diberikan kebebasan untuk memilih bahagian-bahagian yang diminati seperti bahagian Tekstil, Pertukangan, Pertukangan Perak dan Pembuatan Tembikar dan Pertukangan Tembaga. Walaupun dengan hanya menggunakan tiga peralatan tenunan yang disediakan oleh pihak kolej, namun ternyata pelajar-pelajar masih mampu membekalkan input dan output yang berkualiti selari dengan matlamat kerajaan pada ketika itu. Pada 1937, Sultan Idris Training College, Tanjung Malim mula menggunakan pencetak Javanese Batek untuk kemudahan pelajar-pelajar kerana diperlengkapkan dengan percetakan lilin.⁵⁵

Pada abad ke-20, Sultan Idris Training College, Tanjung Malim telah dijadikan sebagai pusat rujukan dalam pembangunan pendidikan dalam kalangan masyarakat Melayu. Setiap gerak kerja akan dipamerkan satu persatu oleh pelajar iaitu dari membuat corak, menekat corak dengan menggunakan blok, mencetak dan juga pengubahsuaian corak pada kain. Malah, terdapat produk kraftangan mereka dipamerkan di pameran-pameran besar yang diadakan di seluruh Tanah Melayu termasuk produk kraftangan bakul, keratan logam, batik, sutera, songket dan sebagainya. Selain dipamerkan, produk tekstil yang dihasilkan turut dijual kepada pengunjung mahupun pemborong.⁵⁶

Peruntukan kewangan tidak hanya meliputi skop penghantaran pelajar ke Sultan Idris Training College, Tanjung Malim, malah peruntukan turut disalurkan kepada *Malay School Arts and Crafts* sebanyak \$200 setiap tahun. Peruntukan yang disalurkan bertujuan bagi menjamin kelangsungan dan pengukuhan kegiatan perusahaan dalam kalangan masyarakat Melayu pada ketika itu.⁵⁷

Sehubungan dengan hal itu, ternyata langkah-langkah pihak kerajaan dengan membangunkan sistem pendidikan yang berbentuk

kraf mampu menyediakan ruang yang besar kepada industri tekstil berkembang. Ini kerana, lahirnya pelajar-pelajar yang mahir dalam bidang pertukangan dan kraf akan menyediakan tenaga kerja yang mampu memberikan tumpuan sepenuhnya kepada peningkatan kemahiran sebagai pengusaha atau tenaga pengajar dalam bidang kraftangan kelak.

Dasar-dasar Kerajaan dalam Memajukan Kegiatan Perusahaan Tekstil

Perubahan-perubahan ke atas dasar ekonomi memerlukan campur tangan kerajaan yang lebih besar dalam era pembangunan negeri. Tanpa campur tangan kerajaan, struktur dan pola ekonomi pasaran yang telah kukuh itu tentunya sukar berubah. Melalui campur tangan, kerajaan mampu menyediakan beberapa laluan yang akan membantu masyarakat Melayu untuk terus aktif dalam kegiatan perusahaan. Ini termasuklah memperbaiki sistem pasaran, menyediakan kemudahan-kemudahan kredit, menyusun dan membuka peluang-peluang pembabitian masyarakat Melayu dalam ekonomi bandar dan memberikan perlindungan kepada perusahaan kecil masyarakat Melayu daripada didominasi oleh bangsa asing. Sebagaimana yang diketahui, dalam kalangan kelas pemerintah sultan tetap menduduki tempat yang teratas.

Oleh itu, tidak mustahil sekiranya arus perkembangan ekonomi banyak direncanakan oleh golongan atasan pada ketika itu. Serentak dengan maksud transisi⁵⁸ yang telah diperjelaskan, melalui proses itulah perkembangan kegiatan perusahaan mula berlaku dan digerakkan secara berperingkat berdasarkan keperluan semasa serta dasar-dasar yang dijalankan oleh pihak pentadbir negeri. Seajar dengan perkembangan dan kemajuan kegiatan perusahaan pada abad ke-18 dan abad ke-19, kegiatan perusahaan tekstil masih menjejak perkembangan yang sama menjelang abad ke-20. Dengan perkembangan tersebut, kegiatan perusahaan menjadi tali perhubungan penting terhadap kebergantungan pihak kerajaan dalam menghasilkan produk-produk yang lebih berkualiti.

Bagi memacu pertumbuhan ekonomi Terengganu dalam kegiatan perusahaan tekstil, pihak kerajaan mula menjalankan kegiatan import kain dari negara luar sebagai salah satu langkah untuk menampung permintaan eksport tekstil yang dilihat semakin mendapat sambutan dari negara-negara luar. Penubuhan "*Malayan Expenditure Committee*" atau "*Joint Expenditure Committee*" di NNMTB membawa kepada pengagihan tekstil tanpa had koata kepada pihak kerajaan untuk mengeksport hasil-hasil tekstil ke negara luar. Kepentingan tekstil

membawa kepada pengecualian cukai dan dikhaskan di bawah "*Gazette Notification 3517*" oleh pihak kerajaan pada ketika itu.⁵⁹

Pelepasan cukai dan menghadkan penggunaan kain buatan British merupakan salah satu dasar kerajaan bagi membantu produk-produk tempatan mampu berada di pasaran yang lebih besar.⁶⁰ Pada pertengahan abad ke-20 juga, '*piece good*'⁶¹ yang merupakan kain buatan Netherlands turut diimport oleh kesemua negeri di Tanah Melayu untuk menghasilkan tekstil.⁶² Walau bagaimanapun, masih terdapat sekatan daripada pihak kerajaan Negeri-Negeri Melayu Tidak Bersekutu (NNMTB) dan Negeri-negeri Melayu Bersekutu (NNMB) untuk mengurangkan import "*piece good*"⁶³ dari India. Ini kerana, pada ketika itu pihak kerajaan turut menjalankan dasar untuk menghasilkan tekstil tempatan dan berusaha mengatasi kegiatan import tekstil dari luar berdasarkan kepada sistem koata yang telah ditetapkan.⁶⁴ Pada 13 Mei 1935, Majlis Mesyuarat Kerajaan Negeri turut memersetujui sekiranya kain-kain tenunan dari negara asing dihadkan jumlah import.⁶⁵

Transformasi percukaian yang semakin rancak dijalankan di Negeri-negeri Melayu turut dijalankan di Terengganu. Cukai yang mempunyai fungsi signifikan dalam menentukan hala tuju sistem ekonomi mula berkuatkuasa di bawah sistem Kastam dan Cukai Enakmen. Bagi memenuhi keperluan dan kehendak secara optimum dalam kaedah percukaian, pihak kerajaan mula menetapkan bagi setiap barangan import cotton, kain linen (kain yang dibuat daripada rami halus), sutera tidak asli, cotton campuran dan lain-lain tekstil akan dikenakan cukai penuh sebanyak 20 peratus atau 5 peratus setiap ela.⁶⁶

Ternyata, kadar cukai yang dikenakan adalah terlalu tinggi dan kaedah ini mula membebani sesetengah pengusaha yang giat dalam menjalankan kegiatan perusahaan tekstil. Walau bagaimanapun, melihat kepada sistem percukaian yang agak membebaskan golongan masyarakat tempatan, kerajaan mula mencari inisiatif untuk menghapuskan kadar cukai yang telah ditetapkan. Usaha yang diketengahkan ternyata tidak sia-sia apabila Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah memperkenankan usaha tersebut dan cukai-cukai tekstil mula dimansuhkan secara berperingkat pada 1939.⁶⁷

Bahawa menurut syarat-syarat di bawah fasal 9 Undang-undang Kastam dan Eksais maka Duli Yang Maha Mulia Sultan dalam mesyuarat telah bersetuju membatalkan cukai-cukai bagi barang-barang yang dibawa masuk di atas barang-barang yang telah disebutkan dalam butir XI⁶⁸, XII, XIII, XIV, XVIII dan XXI dalam jadual yang telah dikeluarkan pada 24 Muharam 1358.⁶⁹

Sebelum berkuatkuasa sistem Kastam dan Cukai Enakmen, *Ottawa Treaty* telah pun menjalankan sistem percukaian sebanyak 10 peratus ke atas setiap '*valorem*' sutera, cotta dan kesemua jenis kain yang

diimport ke dalam NNMTB dan NNMB. Selain kewujudan *Ottawa Treaty*, pihak kerajaan turut mewujudkan "*Imperial Trade Preference Policy*" untuk mengurangkan kegiatan import kain-kain buatan British, Jepun dan China ke Tanah Melayu pada ketika itu.⁷⁰

J.E. Kempe⁷¹ yang merupakan Penasihat British pada ketika itu melihat kegiatan perusahaan tenunan mempunyai kekuatan yang tersendiri dan mempunyai ruang untuk berkembang. Malah, perusahaan ini juga dianggap amat penting setelah pencapaian produk tenunan mula berada di pasaran yang lebih besar di seluruh Tanah Melayu dan di kawasan luar Tanah Melayu. Sebagai contoh nilai eksport sarong pada 1932 adalah berjumlah 47,700 dan meningkat sebanyak \$121,700 pada 1934. Pada bulan pertama 1935, jumlah kegiatan eksport sarong semakin meningkat kepada \$121,900. Ternyata, perkembangan kegiatan perusahaan tekstil di Terengganu mampu memberikan impak yang besar kepada sumber pendapatan negeri pada ketika itu. Sejalan dengan itu, walaupun Terengganu memiliki permit untuk mengimport *made-up textile* dari United States Amerika Syarikat, namun kerajaan tetap menetapkan had bagi mengelakkan tekstil yang dihasilkan oleh masyarakat tempatan mengalami kemerosotan.⁷²

Penubuhan Kilang Tekstil

Pembangunan pesat dan proses untuk melancarkan kegiatan perusahaan tekstil bukanlah satu perkara yang dilihat mudah untuk direalisasikan. Perubahan guna tenaga dalam kalangan masyarakat tempatan telah mendedahkan kerajaan untuk mengurangkan tekanan mereka untuk mendapatkan peluang-peluang pekerjaan. Melihat keadaan masyarakat Melayu yang kadang kala tidak memiliki kemahiran tinggi dalam kegiatan ekonomi, kerajaan mula mengambil inisiatif dengan menghantar J.D. Dalley yang merupakan Setiausaha Kehormat Terengganu Arts and Craft Society (TACS) pada 1938 untuk mencari idea agar peluang-peluang pekerjaan mampu diberikan kepada masyarakat tempatan.⁷³

Untuk melakukan inovasi dan kreativiti dalam meningkatkan sesuatu produk, J.D. Dalley mula merancang untuk melakukan anjakan dengan pembinaan kilang percetakan dan mewarna tekstil. Berdasarkan kepada idea peringkat awal, sekiranya kilang tersebut mampu dibina oleh pihak kerajaan, ini bermakna semua fabrik tekstil yang dieksport dari Terengganu akan menggunakan pewarna yang berkualiti dan tidak mudah luntur.⁷⁴ Berikut merupakan cadangan J.D. Dalley:

Skim yang dicadangkan oleh J.D. Dalley:⁷⁵

1	Memohon kerajaan membina sebuah kilang untuk menjalankan kegiatan mewarna sutera mentah dan sutera yang telah diwarnakan akan dijual untuk kegiatan penenunan.
2	Pengurusan akan dikawal oleh jawatankuasa yang telah dilantik oleh Pesuruhjaya Tinggi Tanah dan Mineral iaitu Dato' Indera dan seorang akan dipilih oleh Penasihat British.
3	Kilang akan diuruskan oleh kakitangan lelaki yang telah dilatih dalam bidang seni mewarna.
4	Untuk mengembangkan kegiatan perdagangan, murid-murid perempuan (umur berhenti sekolah) akan dibawa ke kilang untuk menjalankan latihan dalam bidang seni penenunan dan kilang penenunan secara beransur-ansur akan dibangunkan.

Sumber: C.L.M (Pesuruhjaya Tanah dan Galian, Trengganu 1354, 1936-1939), Trengganu Tekstil Trade and Transfer of Che Dol To Take Charge of Textile Factory.

Beliau memperincikan kilang tersebut akan dibangunkan khas untuk menjalankan kegiatan mewarna dan menjadi agensi dalam aktiviti membekalkan sutera. Perubahan besar yang ingin dilakukan sudah pasti memerlukan kemudahan yang cekap dan saling menyokong. Untuk merealisasikan matlamat tersebut, sebutan harga dari Singapura, Shanghai dan Bangkok untuk mendapatkan bekalan sutera mentah mula dijadikan sebagai salah satu matlamat utama. Malah, agensi juga akan membeli bahan pewarna daripada negara-negara tersebut dalam kuantiti yang besar untuk mendapatkan harga yang lebih murah. Jangkaan sebanyak \$5,000 setiap bulan untuk mendapatkan bekalan sutera mentah secara langsung memperlihatkan bahawa kerajaan negeri begitu bersungguh-sungguh ke arah penubuhan sebuah kilang tekstil pada ketika itu.⁷⁶

Untuk memastikan pengurusan pembelian bahan pewarna berjalan lancar, pelantikan pegawai kedua yang lebih berpengalaman amat diperlukan sebagai orang tengah untuk menjalankan urusan pembelian sutera mentah daripada pemborong.⁷⁷ Pembelian sutera mentah telah ditetapkan di bawah *The Regulation of Imported Textiles Enactment 1353* dan enakmen tersebut telahpun diluluskan dalam membentuk hubungan import antara negeri-negeri lain yang berada di bawah Pentadbiran Tanah Melayu.⁷⁸

Oleh itu, untuk menguatkan lagi cadangan yang dikemukakan, J.D. Dalley mencadangkan kepada Jawatankuasa TACS untuk melantik Che Dol yang sebelum ini bekerja di Pejabat Tanah Terengganu sebagai pembantu makmal kilang dan akan dibayar gaji. Bagi pandangan E.H.S. Bretherton yang merupakan Pesuruhjaya Tinggi Pekerjaan Pertukangan Tangan, sekiranya tiada pekerja yang mampu menjaga kilang yang akan dibina, kilang tersebut tidak seharusnya dibina:

Jika tiada boleh di-dapati sa-orang bekerja sepanjang masa pada awal pembukaan factory itu, saya rasa lagi baik factory itu di-batalkan langsung. Sekira-nya tiada orang di negeri ini yang boleh dilantek saya minta kebenaran menchari orang daripada negri asing.⁷⁹

Selain Cik Dol, terdapat beberapa orang Melayu lain yang dirasakan layak untuk bekerja di Kilang Tekstil yang akan dibina. Mereka yang terdiri daripada Che Sidek Abu, Che Mohamed Taib Haji Ismail dan Che Ros Haji Ismail merupakan antara bakal pekerja yang berada dalam sasaran pihak kerajaan untuk berkhidmat di kilang tersebut.⁸⁰ Tidak sekadar menggunakan khidmat pekerja lelaki, khidmat tenaga wanita juga turut diperlukan. Ini kerana, pihak kerajaan berpandangan bahawa golongan wanita lebih cekap dalam proses dan urusan jual beli yang melibatkan aktiviti borong dan pukal.⁸¹

Sejajar dengan cadangan serta idea bernas yang diutarakan oleh J.D. Dalley, akhirnya *Textile and Dyeing Factory* telah dibina di Terengganu pada 1938. Perkhidmatan kilang yang dibina adalah sebagai langkah kerajaan untuk membuka lebih banyak peluang pekerjaan terhadap masyarakat tempatan.⁸² Matlamat kerajaan, sekiranya ekonomi negeri stabil maka pengurangan kadar kemiskinan rakyat mampu dikurangkan. Walau bagaimanapun, kilang yang dilihat akan berpotensi dalam jangka masa yang panjang tidak dapat berkembang sepenuhnya kerana tercetusnya Perang Dunia Kedua. Malah, keseluruhan projek juga terganggu. Selepas perang, usaha membaik pulih telah diteruskan, namun perkembangannya tidaklah serancak sebelum tercetusnya Perang Dunia Kedua.⁸³

Kesimpulan

Berdasarkan perbincangan, dapat diputuskan bahawa kegiatan perusahaan tekstil yang dijalankan di Terengganu sebelum tercetusnya Perang Dunia Kedua mampu memberikan keseimbangan ekonomi terhadap negeri mahupun masyarakat tempatan itu sendiri. Peningkatan dari semasa ke semasa terhadap keuntungan eksport tekstil ke negara luar secara langsung mampu mencetuskan lebih banyak idea daripada pihak kerajaan untuk terus memajukannya. Dalam konteks perkembangan kemajuan yang lain, ternyata pengenalan sistem pendidikan yang memfokuskan bidang kraftangan ternyata mendapat sambutan daripada masyarakat tempatan untuk menyertai segala perancangan yang telah ditetapkan oleh pihak kerajaan.

Masyarakat Melayu dalam tempoh ini juga dilihat memberikan respons yang positif terhadap kaedah-kaedah lain yang dijalankan oleh pihak kerajaan termasuk penyertaan seramai hampir 90 peratus masyarakat Melayu dalam pameran-pameran kraftangan. Transisi

kemajuan ini ternyata lebih mampu direalisasikan dengan terlaksananya penubuhan sebuah kilang tekstil yang diperlengkapkan dengan kemudahan mencelup dan mencetak tekstil dengan kuantiti yang besar pada ketika itu. Terbukanya peluang pekerjaan kepada golongan lelaki mahupun golongan wanita juga turut membantu pengurangan kadar pengangguran dan kemiskinan dalam kalangan masyarakat Melayu.

Malah, peranan yang dimainkan oleh pihak kerajaan juga berjaya memperlihatkan bahawa kegiatan perusahaan tekstil mampu menjadi salah sebuah ekonomi terpenting sehingga berjaya membawa perubahan dalam struktur ekonomi masyarakat tempatan. Perkembangan ini menunjukkan bahawa masyarakat Melayu dalam tempoh tersebut bersedia menerima unsur-unsur baru dalam kehidupan mereka dengan syarat unsur tersebut disesuaikan dengan nilai dan kelebihan yang ada pada diri mereka.

Nota

- ¹ Arba'iyah Ab. Aziz, *Simbolisme Dalam Motif-motif Songket Melayu Terengganu*, Tesis Ph.D, Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya, 2010, hlm. 62.
- ² Mohd. Anwar Omar Din, 'Kain Tenunan Melayu Kelantan: Suatu Sumbangan Pengaruh Islam di dalam Keperibadian Melayu', *Jurnal Persatuan Muzium Malaysia*, Jil. 9, 1990, hlm. 102.
- ³ Mohd. Taib Osman, *Islamic Civilization in the Malay World*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1997, hlm. 122.
- ⁴ Barang-barang perusahaan tekstil yang berpusat di pantai Timur sememangnya tercatat dalam rekod China. Contohnya penghasilan sutera dan kapas ada yang menggunakan benang-benang yang dimport dari negara luar seperti negara China seawal abad ke-13. John H. Drabble, *An Economic History of Malaysia, C. 1800-1990, The Transition To Modern Economic Growth*, England, Macmillan Press Ltd, 2000, hlm. 13.
- ⁵ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese*, Kuala Lumpur: University Malaya, 1996, hlm. 80.
- ⁶ Maznah Mohamed, 'The Origins of Weaving Centres in The Malay Peninsula', *JMBRAS*, Jil. 68, No. 1, 1995, hlm. 97.
- ⁷ Irwan, John & Hall Margaret, *Indian Painted and Printed Fabrics*, Ahmedabad: Calico Museum, 1971, hlm. 20.
- ⁸ Shaharil Talib, 'The Port and Polity of Trengganu During the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Realizing It's Potential', dalam Kathirithamby dan John Villiers (eds), *The Southeast Asian Port and Polity*, Singapore: University Press, 1990, hlm. 219.
- ⁹ Paul Wheatley, *The Golden Khersonese*, hlm. 140.
- ¹⁰ Siti Rahmah Mohd. Noor, *Sejarah Perkembangan 'Cottage Industries' di Trengganu Dari Abad Ke-18 Hingga Ke Tahun 1970-an*, Latihan Ilmiah, B.A., Jabatan Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1977/1978, hlm. 25.

- ¹¹ Sultan Mansor I (Ku Tana Mansor) merupakan Sultan Terengganu yang kedua. Baginda juga merupakan putera kepada Sultan Zainal Abidin Shah I. Baginda diputerakan pada 1725 dan dilantik sebagai sultan pada 1733. Menurut catatan Kapten Guillaume Labe yang merupakan seorang nakhoda kapal perdagangan Syarikat Hindia Perancis yang melawat Terengganu pada 1769, Sultan Mansor I ditabalkan sebagai sultan ketika berumur 44 tahun. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Muhammad Salleh Haji Awang, Dato' Setia Jasa (MISBAHA), *Sejarah Darul Iman Hingga 1361H (1942)*, Kuala Terengganu: Persatuan Sejarah Malaysia Cawangan Terengganu, 1992, hlm. 116. Rujuk juga J. Dunmore, 'French Visitors to Terengganu in The Eighteenth Century', *JMBRAS*, Jil. XLVI, No. 1, 1973, hlm. 154.
- ¹² Siti Zainon Ismail, *Pakaian Cara Melayu*, Bangi: Penerbitan Universiti Kebangsaan Malaysia, 2009, hlm. 51.
- ¹³ The Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA), *The MAHA Magazine*, Volume XI, No 1-4, 1941, hlm. 43.
- ¹⁴ Zubaidah Shawal, 'Sepintas Lalu Mengenai Tenunan Melayu', *Jurnal Persatuan Muzium Malaysia*, Jil. 4, 1985, hlm. 23-24.
- ¹⁵ Mubin Sheppard, *Malay Decorative Art and Pastime*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1972, hlm. 51.
- ¹⁶ Mubin Sheppard, *Malay Decorative Art and Pastime*, hlm. 52. Rujuk juga Assistant Adviser's Journal (Mr. M.C. ff. Sheppard), December 1933-September 1934.
- ¹⁷ *Annual Report Terengganu*, 1915, hlm. 6.
- ¹⁸ J.E. Nathan, *The Census of British Malaya (The Straits Settlements, Federated Malay States and Protected States of Johore, Kedah, Perlis, Kelantan, Trengganu and Brunei)*, hlm. 113.
- ¹⁹ Secretariat Selangor. 2258/1912, Cencus Returns of Trengganu 1912.
- ²⁰ E.A. Dickson (British Agent), *Terengganu Annual Report For The Year 1913*, Kuala Lumpur: Printed At The Federated Malay States Government Printing Office, hlm. 2.
- ²¹ *Unfederated Malay States Annual Report 1914*, hlm. 3.
- ²² J.L. Humphreys (British Agent Trengganu), *The Annual Report of the British Agent Trengganu for the Year 1915*, Kuala Lumpur: Printed at the Federated Malay States Government Printing Office 1916, hlm. 6.
- ²³ H. C. Eckhardt (acting British Adviser Trengganu), *The Annual Report of the British Adviser, Trengganu For The Year 1920*, Kuala Lumpur: Printed at the Federated Malay States Government Printing Office 1921, hlm. 5.
- ²⁴ *Unfederated Malay States Annual Report 1914*, hlm. 3.
- ²⁵ H.C.O. No.TRENG. 232/1919, *Monthly Journal of The British Agent, Trengganu for The Year 1919*. Jurnal yang ditulis oleh Penasihat British Trengganu iaitu J.L Hamphreys ini telah ditulis dalam dua bulan iaitu bulan April dan bulan Mei. Walau bagaimanapun, catatan beliau mengenai kegiatan perusahaan dalam kalangan masyarakat Melayu Trengganu ini merupakan jurnal keluaran Februari, 1919.
- ²⁶ *The Annual Report of the British Adviser, Trengganu for the year 1923*, Singapore: Printed at the Government Printing Office, hlm. 2.

- ²⁷ J.L. Humphreys (British Adviser Trengganu), *The Annual Report of The British Adviser Trengganu For The Year 1922*, Kuala Lumpur: The Federated Malay States Government Printing Office, 1923, hlm. 6. Rujuk juga J.L. Humphreys (British Adviser Trengganu), *The Annual Report of The British Adviser Trengganu For The Year 1923*, Kuala Lumpur: The Federated Malay States Government Printing Office, 1924, hlm. 11.
- ²⁸ S.U.K. Tr. 1291/1949, *Terengganu Annual Report 1911-1937 Extract From*.
- ²⁹ *The Annual Report of the British Adviser, Trengganu for the year 1923*, Singapore: Printed at the Government Printing Office, hlm. 14.
- ³⁰ Faktor tercetusnya kemelesetan ekonomi berpunca daripada Revolusi Pertanian dan kesukaran untuk mencari pasaran untuk pembangunan industri di Australia, Brazil dan China secara langsung menyebabkan negara Britain kehilangan pasaran tetap untuk memperoleh bahan-bahan mentah. Revolusi Pertanian memperlihatkan pengeluaran bahan pertanian dengan kadar tinggi yang belum pernah berlaku sebelumnya. Ini disebabkan jentera penyelidikan secara saintifik, kawalan serangga dan lain-lain terlalu banyak dibuka untuk pertanian. Dengan pengeluaran yang terlalu besar menyebabkan permintaan menjadi kurang dan harga mula jatuh. Malah, citarasa pengguna mula bertambah dengan kenaikan taraf hidup kerana memiliki pendapatan yang tinggi sehingga perbelanjaan wang hanya tertumpu kepada perkara-perkara penting sahaja. Kesan daripada lebihan dalam pasaran secara besar-besaran, mendorong kepada kejatuhan harga. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Abdul Karim Abdullah dan Ghazali Basri, *Latar Belakang dan Sejarah Malaysia Moden*, Kuala Lumpur: Penerbitan ADABI Sdn. Bhd, 1979, hlm. 174; Rujuk juga Malik Draman, *Zaman Kemelesetan Ekonomi Di Terengganu Pada Tahun 1929-1933*, Latihan Ilmiah, B.A., Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, 1988/1989, hlm. 11-12.
- ³¹ Berdasarkan bancian 1941, didapati sememangnya wujud hubungan perdagangan antara India Timur Netherland, Ceylon dan India antara kerajaan-kerajaan di Tanah Melayu. Untuk keterangan lanjut sila rujuk B.A.T 987/1938, *Malayan Census For 1941*.
- ³² *Annual Report on the Social and Economic Progress of the People of Terengganu*, 1934. hlm. 24.
- ³³ J.W. Simmons (Acting British Adviser, Trengganu), *Annual Report of the British Adviser, Trengganu for the Year 1925*, Singapore: Printed at the Government Printing Office Singapore 1926, hlm. 12.
- ³⁴ SUK. KELANTAN 1631/1927, *Asks fr Assistance in Connection With An Investigation Which He is Carring Out to Try and Examine the Trade Possibilites of The Various Malayan Arts and Craft*; Memorandum daripada R. Clayton (British Adviser to the Government of Kelantan kepada The Director Co-operative Societies Department, F.M.S and S.S Kuala Lumpur, 3 Januari 1928.
- ³⁵ Inovasi teknikal merujuk kepada kegiatan yang dijalankan oleh seseorang usahawan tanpa menggunakan teknologi yang tinggi dan lebih berupa cara baru dalam bekerja. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Ainon Mohd

- dan Abdullah Hassan, *Kursus Berfikir Tinggi*, Kuala Lumpur: Utusan Publication and Distrubution Sdn. Bhd, 1998, hlm. 186.
- ³⁶ C.O 840/2, *Trengganu Sessional Papers 1910-1940*, 27. Rujuk juga Report on The Unfederated Malay States (UMS) 1936, hlm. 26-27.
- ³⁷ B.A.T (British Adviser Trengganu) 138/1937, Fourteenth Malayan Exhibition 1937.
- ³⁸ C.L.M (Pesuruhjaya Tanah Tanah dan Galian, Trengganu 1354, 1936-1939), Agricultural Show Ulu Trengganu 1938.
- ³⁹ Selain Terengganu yang mempamerkan produk tekstil ke Kuala Lumpur dan London, Kelantan juga menjalankan dasar yang sama pada ketika itu. Datok Perdana Menteri Paduka Raja Kelantan memohon pembesarpembesaran Kelantan agar menyasiasat mengenai kegiatan perusahaan tekstil pada ketika itu sebagai langkah awal kerajaan untuk memajukannya. Makluman mengenai *Manager Mercantile Bank* bercadang agar Kerajaan Kelantan melaburkan modal dalam bank tersebut sebagai langkah awal agar segala perancangan mengenai memajukan kegiatan perusahaan berjaya dilaksanakan. Walau bagaimanapun, kerajaan berpendapat bahawa pelaburan yang akan dilakukan sama sekali tidak membawa keuntungan terhadap masyarakat Melayu. Oleh itu, Datok Perdana Menteri Paduka Raja Kelantan bercadang agar tekstil-tekstil yang dihasilkan oleh masyarakat Melayu dihantar ke Kuala Lumpur dan London sebagai tujuan jualan dan membuka lebih banyak pelaburan. Sebagai permulaan, modal dikeluarkan sebanyak \$200-\$300 dan sekiranya memperoleh keuntungan, maka modal yang disalurkan akan lebih besar pada masa akan datang. Untuk keterangan lanjut sila rujuk SUK. KELANTAN 1631/1927, *Asks for Assistance in Connection With An Investigation Which He is Carrying Out to Try and Examine the Trade Possibilites of The Various Malayan Arts and Craft*; Memorandum daripada R. Clayton (British Adviser to the Government of Kelantan kepada The Director Co-operative Societies Department, F.M.S and S.S Kuala Lumpur, 3 Januari 1928. Rujuk juga CPR/ M 339, Agricultural Department-MAHA Magazine 1927-1941, hlm. 146-147.
- ⁴⁰ M.B.O.F (Menteri Besar Office Fail) Tr. 445/1340, Hendak Diadakan Pertunjukkan Besar di London.
- ⁴¹ *States of Trengganu Estimates of Revenue & Expenditurer For The Year 1939*, hlm. 42.
- ⁴² *Annual Report of the Social and Economic Progress of the People of Trengganu*, 1938, hlm. 31.
- ⁴³ Handbook to British Malaya 1937, hlm. 195.
- ⁴⁴ CPR/M338, Agricultural MAHA Department-MAHA Megazine 1927-1941, hlm. 72.
- ⁴⁵ The Malayan Agri-Horticultural Association (MAHA), The MAHA Magazine, Volume XI, No 1-4, 1941, hlm. 43.
- ⁴⁶ C.L.M (Fail Pesuruhjaya Tanah dan Galian Trengganu 1346-1353), The Malayan Agri-Horticultural Exhibition 1932.
- ⁴⁷ Majalah *Devan Budaya*, Mac 2012, hlm. 43.

- ⁴⁸ Sekolah Perempuan Tengku Ampuan Mariam telah ditubuhkan pada 4 Mac 1937. Segala perbelanjaan bagi membina Sekolah Perempuan Tengku Ampuan Mariam ini telah dibiayai oleh Tengku Mariam sendiri dengan jumlah sebanyak \$6,000 ringgit. Segala perbelanjaan telah diserahkan kepada Datuk Andika Datuk Luar Encik Kasim. Setelah siap dibina, sekolah tersebut telah dibuka secara rasmi oleh Sultan Sulaiman Badrul Alam Syah dan Tengku Ampuan Mariam. Sila rujuk Arba'iyah Mohd Noor, 'Naskah Sultan Omar dan Salasilah Kesultanan Terengganu', dalam Rogayah A. Hamid & Mariyam Salim (eds), *Kesultanan Melayu Terengganu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2006, hlm. 174. Rujuk juga Mohamed Anwar Omar Din dan Nik Anuar Nik Mahmud, *Sejarah Kesultanan Terengganu 1708-2008*, Kuala Terengganu: Yayasan Diraja Sultan Mizan, 2009, hlm. 137.
- ⁴⁹ Rujuk juga G.L. Ham (Acting British Adviser, Trengganu), *Trengganu Annual Report For The Year A.H. 1349 (28th May 1930 To 17th May 1931)*, Singapore: W.T. Cherry, Government Printer, 1931, hlm. 15.
- ⁵⁰ B.A.T 995/1938, Teaching of Handicraft in The Tengku Ampuan Meryam Girl School.
- ⁵¹ *Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year, 1933*, Singapore: Government Printing Office, 1934, hlm. 25.
- ⁵² Menurut kaedah Negeri-negeri Selat dan Negeri-negeri Melayu Bersekutu mulai tahun 1940, mana-mana murid yang tamat latihan di Sultan Idris Training College Tanjung Malim akan diberikan gaji sebanyak \$20 setiap bulan sehingga mereka menerima pekerjaan dalam mana-mana sekolah sebagai guru latihan pangkat 111A. Setelah tujuh orang penuntut ini keluar daripada Sultan Idris Training College Tanjung Malim pada 25 September 1940 dan sekolah-sekolah ini dibuka penggal pertama tahun 1940-1941 mulai 10 November 1940, gaji mereka dari 9 November 1940 hingga 25 September 1940 akan dikira sebanyak \$20 sebulan dan daripada 10 November 1940 akan dikira sebanyak \$30 sebulan mengikut skim gaji guru latihan 111A daripada estimate 12/40 A Gaji No. 9. Untuk keterangan lanjut sila rujuk B.A.T 43/1938, Memorandum daripada Sd. Tengku Hitam (Ketua Pelajaran Terengganu) kepada Y.B.S.A. Kerajaan Trengganu dengan Kesejahteraan, 22 Oktober 1940.
- ⁵³ B.A.T 43/1938, Admission of Student in The Sultan Idris Training College Tanjong Malim 1938/1940: Memorandum daripada Sd. Tengku Hitam (Ketua Pelajaran Kuala Trengganu) kepada Y.B.S.A. Kerajaan Trengganu dengan Kesejahteraannya, 1 November 1941.
- ⁵⁴ Walaupun beliau seorang lelaki, namun minat yang mendalam terhadap bidang pertukangan secara langsung membawa beliau mencapai pengajian Kelas Kedua di Sultan Idris Training College Tanjung Malim. Berikut merupakan markah yang diperolehi oleh beliau ketika peperiksaan akhir tahun. Penenunan 76 peratus; Pembuatan barang-barang tembikar 71 peratus; Pertukangan 69 peratus; Pembuatan dan Percetakan Batek 58 peratus. Dalam mata pelajaran minor, beliau mengambil mata pelajaran menjilid buku dan memperoleh markah sebanyak 61 peratus manakala dalam bidang pembuatan sabun, tiada markah diperolehi. Markah

keseluruhan peperiksaan akhir tahun ialah 67.3 peratus. Perbelanjaan lantikan telah ditetapkan oleh Sultan Idris Training College Tanjung Malim sebanyak \$150 setahun dan tambang untuk dua kali pergi dan dua kali balik lebih kurang \$100 setahun. Untuk keterangan lanjut sila rujuk B.A.T 43/1938, Memorandum daripada Sd. R.P.S. Walker (Principal) Sultan Idris Training College Tanjung Malim kepada Chief Inspector of Schools Trengganu, 16 September 1941. Rujuk juga G.L. Ham (Acting British Advisers, Trengganu), *Trengganu Annual Report For The Year A.H. 1349 (28th May 1930 To 17th May 1931)*, Singapore: W.T. Cherry, Government Printer, 1931, hlm. 14.

- 55 CPR/ M 339, Agricultural Department-MAHA Magazine 1927-1941, hlm. 123-124.
- 56 CPR/M338, Agricultural MAHA Department-MAHA Magazine 1927-1941, hlm. 177.
- 57 States of Trengganu Estimates of Revenue & Expenditure For The Year 1939, hlm. 26.
- 58 Perkataan '*transisi*' di sini menggambarkan bahawa masyarakat Melayu secara keseluruhannya mengalami satu perubahan yang tidak drastik. Keadaan ini menggambarkan bahawa perubahan ekonomi dari sudut orientasi dan manifestasinya dianggap sebagai kurang ketara jika dibandingkan dengan golongan kapitalis Eropah dan masyarakat imigran seperti kaum Cina. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Ahmad Kamal Arrifin Mohd Rus, Abdul Rahman Tang Abdullah, Arba'iyah Mohd Noor dan Suffian Mansor, 'Era Kesedaran dan Peralihan', *Seminar Sejarah Nasional Malaysia*, Universiti Malaya, 27 November 2008, hlm. 25.
- 59 SUK. Kedah 3018/1353, Division of Expenditure in Respect of the Administration of the Textile (Quotas) Ordinance 1934. Di dalam sumber ini telah dinyatakan bahawa Negeri-negeri Melayu Tidak Bersekutu termasuk Negeri Terengganu telah diberikan pengecualian cukai dan dikhaskan di bawah "*Gazette Notification 3517*" ke atas setiap eksport tekstil yang dijalankan.
- 60 B.A.K. 436/1934, Ask to Question of Remission of Trengganu duty on Kelantan Sarong Import into Trengganu.
- 61 Terdapat beberapa jenis kain yang dihasilkan di Singapura selain '*piece good*' iaitu *Plain Cotton, Dyed Cotton, Printed Cotton, Woven Coloured Cotton, Cotton Sarongs Slendangs dan Kains, Silk Piece Goods dan Silk Sarong dan Kain*. "*Piece*" merujuk kepada gulungan kain, bungkusan dan ukuran dari pangkal kain yang diambil untuk dijadikan sesuatu tekstil. Memorandum ini dicatatkan oleh C.W. Dawson, AG: Legal Adviser dalam SUK. Kedah 1099-1353, Interpretation of the Colony Textile Quota Law Kedah, 8 Julai 1934.
- 62 *Report on The Unfederated Malay States (UMS) 1936*, hlm. 26.
- 63 '*Piece good*' merupakan kain yang mengandungi 50 peratus cotta dan dicampur dengan sutera mentah. Selain itu, '*Piece good*' juga antara bahan mentah utama yang digunakan untuk menghasilkan sesuatu produk tekstil. Untuk keterangan lanjut sila rujuk SUK. Kedah 1099-1353, Interpretation of the Colony Textile Quota Law; Memorandum daripada

Secretary to the High Commissioner for the Malay States kepada The British Adviser Kedah, 27 Ogos 2934.

- ⁶⁴ Pada 1935, terdapat satu peristiwa apabila empat orang telah ditangkap kerana menyeludup tekstil ke Singapura dari Pulau Dutch. Dipercayai keempat-empat daripada mereka menyeberangi Semenanjung Tanah Melayu sebelum masuk ke Singapura untuk menjual kain-kain "peice good" yang dibawa dari Pulau Dutch. Pesuruhjaya Singapura memohon agar kerjasama ke semua NNMB dan NNMTB untuk mengesan segala penindasan yang berlaku untuk mengelakkan kejatuhan harga tekstil di pasaran dunia. SUK. Kedah 1348-1354, Cooperation of the Services of all the Malay States, Federated and Unfederated to Prevent, Detect and Suppress Importation of Peice Good From Duth Island in an Attempt to Evade The Textile Quata System; Memorandum daripada Colonial Secretary's Office, Singapore kepada The Secretary to The High Commissioner for the Malay States Singapore, 5 Julai 1935.
- ⁶⁵ SUK. Kedah 3018/1353, Division of Expenditure in Respect of the Administration of the Textile (Quotas) Ordinance 1934.
- ⁶⁶ Trengganu Government Gazzete, Vol III, 1939.
- ⁶⁷ B.A.K 436/1934, Pengawalan tekstil bermaksud mana-mana pembuatan tekstil dalam negara asing yang mana koata tersebut diatur oleh pemerintah Negeri-negeri Selat di bawah Ordinan Koloni yang mana pengawalan yang dilakukan adalah buat sementara waktu. Malah, pengawalan tekstil juga termasuk mana-mana tekstil yang diimport semula daripada pihak Coloni atau Negeri-negeri Melayu di bawah negeri lindungan British; Tujuan ini diperlengkapkan di bawah Enakmen kesemua jenis 'textile good' yang mendapat perhatian pihak-pihak British di Negeri-negeri Selat di bawah pemerintah atasan. Untuk keterangan lanjut sila rujuk *The Law of Trengganu, Volume I, Chapters 1-51, 1939*, hlm. 618.
- ⁶⁸ Berdasarkan kepada bahagian XI, bahagian ini merujuk kepada kain-kain dan jenis-jenis pakaian dan khusus kepada tekstil yang diperbuat daripada sutera, kapas, kain-kain putih, sutera tiruan dan semua campuran yang diperbuat daripada kapas, kain-kain putih, sutera tiruan, sutera dan atau lain-lain barang. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Trengganu Government Gazzete, Vol III, 1939.
- ⁶⁹ Trengganu Government Gazzete, Vol III, 1939.
- ⁷⁰ Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture* hlm. 253.
- ⁷¹ Pada 1923, J.E. Kempe telah dilantik sebagai Pesuruhjaya Tanah Terengganu berbangsa Inggeris yang pertama. Untuk keterangan lanjut sila rujuk Muhammad Yusoff Hashim, *Terengganu Darul Iman: Tradisi Pensejarahan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1991, hlm. 392.
- ⁷² H.C.O. No. MISC 903/1938, Enquiry Regarding The Number of Application Received by The Unfederated Malay States to Import From The United States Of America Textile: Memorandum daripada British

- Adviser of Trengganu kepada The Secretary to The High Commissioner for The Malay States, Singapore, 31 Julai 1938.
- 73 B.A.T. 138/1937, Memorandum daripada Agent British Adiver Trengganu kepada Secretary Malayan Agri-Horticultural Association 8 Barrack Road, Kuala Lumpur, 26 Januari 1937.
- 74 Ibid.
- 75 J.D. Dalley yang merupakan Pesuruhjaya Tinggi Polis Terengganu telah dilantik sebagai Pemangku Ketua Jail mulai 1 November 1936 menggantikan pertukaran Tuan B.F. Oakeshott. Bayaran gaji beliau sebanyak \$860 sebulan oleh Kerajaan Negeri-negeri Selat sehingga 28 Oktober 1936. Pada tarikh seterusnya gaji beliau akan dibayar oleh Kerajaan Negeri Terengganu sebagai tanda perkhidmatan beliau kepada negeri. Untuk keterangan lanjut sila rujuk B.A.T 1308/1936, Appointment od Mr. J.D. Dalley as Commissioner of Police Trengganu as Successior to Mr. B.F. Oakeshott; Memorandum daripada Commissioner of Police Superintendent of Prisons, Trengganu kepada The British Adviser Trengganu, 28 November 1936.
- 76 C.L.M (Pesuruhjaya Tanah dan Galian, Trengganu 1354, 1936-1939), Trengganu Tekstil Trade and Transfer of Che Dol To Take Charge of Textile Factory.
- 77 Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers 'A Study of the Rise and Decline of Traditional Manufacture*, 248.
- 78 *Annual Report Social and Economy Progress of the People of Trengganu for the Year, 1933*, Singapore: Government Printing Office, 1934, hlm. 31. Rujuk juga States of Trengganu Estimates of Revenue & Expenditurer For The Year 1939, hlm. 42.
- 79 C.L.M (Pesuruhjaya Tanah dan Galian, Trengganu 1354, 1936-1939), Trengganu Tekstil Trade and Transfer of Che Dol To Take Charge of Textile Factory.
- 80 C.L.M (Pesuruhjaya Tanah dan Galian, Trengganu 1354, 1936-1939), Memorandum daripada Secretary Arts and Craft Trengganu kepada The Commissioner of Lands and Mines Trengganu, 26 November 1939.
- 81 Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers*, hlm. 249.
- 82 S.T.T 316/46, Perbendaharaan Negeri Terengganu (Khazanah Besar) 1935-1943, 1945-1950, Department Comissioner Central Arts and Crafts Terengganu.
- 83 Maznah Mohamad, *The Malay Handloom Weavers*, hlm. 251.